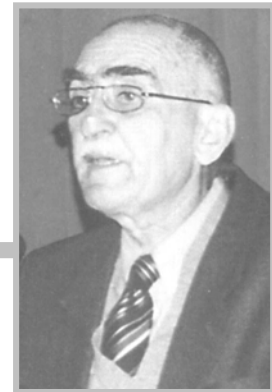

مانی، پیامبر ایرانی

و مانی شناسی تقی زاده

✍ ایرج افشار

پس از آن یکبار دیگر رساله‌ی مذکور بدون ضمیمه پس از درگذشت تقی‌زاده در جلد نهم **مقالات تقی‌زاده** توسط من تجدیدچاپ شد و چندی پیش انتشارات فردوسی آن را به حروفچینی تازه به کوشش عزیزالله علی‌زاده منتشر ساخته است. ایشان حتا سرگذشت تقی‌زاده را که من به نام **زندگی طوفانی** برای نخستین بار در سال ۱۳۷۱ با دست‌کاری‌های عبارتی ضروری (به ملاحظه‌ی آن که متن برگرفته از نوار و در بسیاری موارد، ثقیل و احتمالاً به کلمه‌ای برای فهم مطلب نیازمند بود) به چاپ رساند. ایشان در چاپ رساله‌هایی که به دست خود تقی‌زاده چاپ شده بود، محق و مختار بود، ولی طبعاً آثاری را که از آن مرحوم پس از وفاتش توسط دیگران تهیه و نشر شده است، می‌بایست با اخذ اجازه از کوشش‌کننده‌ی طبع که در این موارد پدیدآورنده است، به چاپ می‌رساند.

باری، تقی‌زاده در پایان سخنرانی خود گفته بود: «این جانب یادداشت‌های زیادی جمع‌آوری کرده‌ام که شاید لب‌مطالب آن پنج‌برابر این دو خطابه که بیان شد، باشد. ولی گمان می‌کنم آن همه را می‌توان در رساله‌ای که تدوین آن در نظر است و در واقع بسط این خطابه‌ها خواهد بود... تدوین کرد.»

تقی‌زاده به موضوع دیانت مانی و مخصوصاً گاه‌شماری دوران او از زمانی که در انگلستان اقامت گرفته بود، علاقه‌مندی پیدا کرده بود. مقداری از همین اوراق، یادگار ایامی است که چون نزد رضاشاه پهلوی مغضوب شده بود، ناچار در اروپا سکونت گرفته بود و قسمتی از این بازمانده‌ها نوشته‌ی آن هنگام است. از آن جمله مقاله‌ی او در موضوع «روزه‌های مانویان» است که تعلیقه‌ای بر مقاله‌ی هنینگ بود و در **مجله‌ی انجمن پادشاهی آسیایی** (لندن) طبع شده است،^۱ حکایت از حاصل آن اوقات می‌کند. دیگر مقاله‌ی «سال‌های حیات مانی» است که در **مجله‌ی آیژیا ماژور** به چاپ رسیده است.^۲

چون مدیر محترم انتشارات توس این نظر را پسندید، بنده به نظم‌دادن اوراق مذکور پرداختم. این اوراق جملگی پس از درگذشت تقی‌زاده در اختیار من قرار گرفت، ولی آشفته و درهم‌شده بود، با مطالب و مضامین و اسناد و مدارک دیگری که تقی‌زاده در عمر خود

□ چون انتشارات توس مصمم به تجدید چاپ خطابه‌های سیدحسن تقی‌زاده درباره‌ی «مانی و دین او» شد، بنده یادآور شدم که از تقی‌زاده مقداری یادداشت و مسوده در همان موضوع برجای مانده است که به دو مناسبت ضرورت دارد به چاپ برسد. یکی این که چه بسا در آن‌ها نکته‌هایی باشد سودمند که در این اوراق مندرج است، ولی متن خطابه‌ها عاری از آن‌هاست. دیگر این که چاپ‌شدن این اوراق برکنارمانده، نشان‌دهنده‌ی روشی است که تقی‌زاده در تهیه‌ی آن خطابه‌ها پیش گرفته بود.

خطابه‌های تقی‌زاده به انضمام کتاب‌شناسی درباره‌ی مانی و قطعاتی که از متون عربی و فارسی راجع به مانی به اشراف و پیشنهاد تقی‌زاده توسط مرحوم احمد افشار شیرازی استخراج شده بود، در کتابی به نام «مانی و دین او» (تهران، ۱۳۳۵) به موافقت شادروان ابراهیم پورداود در سلسله‌ی انتشارات انجمن ایران‌شناسی به طبع رسید.

«مانی و دین او» یکی از نوشته‌های محققانه و نوآور تقی‌زاده در زبان فارسی است. اساس این رساله، متن گفتارهایی است که خطابه‌وار در تهران در انجمن ایران‌شناسی که ابراهیم پورداود - دوست دیرین تقی‌زاده - تأسیس کرده بود، ایراد شد و همین انجمن رساله‌ی مذکور را در سلسله‌انتشارات خود به چاپ رسانید.

تقی‌زاده موقع ایراد خطابه‌ها اظهار امیدواری کرده بود که مناسبت دارد یکی از جوانان علاقه‌مند، مجموعه‌ای از نوشته‌های عربی و فارسی را که در متون گذشته مندرج است، استخراج کند تا به ضمیمه‌ی آن رساله چاپ شود. دوست گران‌قدر من مرحوم احمد افشار شیرازی که از فضایی وقت و مخصوصاً در کتاب‌شناسی کم‌هماورد بود، اظهار آمادگی کرد و به اشراف و ارشاد تقی‌زاده، مجموعه‌ی موردنظر را فراهم ساخت و بالمآل کتاب **مانی و دین او** مرکب از رساله‌ی تقی‌زاده و استخراجات متون قدیم انتشار یافت.

تربیتی که من در تنظیم یادداشتهای تقی‌زاده درباره‌ی مانی داده‌ام، به این صورت انجام شده است:

بخش اول - برگزیده‌های ترجمه‌شده از سی و هشت کتاب و مقاله است که خاورشناسان درباره‌ی مانی نوشته‌اند. چون این مآخذ هنوز در زبان فارسی به ترجمه درنیامده است، طبعاً همین فشرده‌هایی که به‌قلم تقی‌زاده به دسترس ما رسیده، بسیار معتبر است و شاید اهمیت کار در این باشد که تقی‌زاده با وقوف عمیق خود در مآخذ غربی و عربی و توغّل واقعی در موضوع، اصطلاحات خاصی را در ترجمه آورده است که می‌تواند برای متجسّسان و مترجمان آینده سرمشق قرار گیرد.

بدان‌ها اشتغال فکری و سیاسی و اداری داشت. در همان مواقع که اوراق را از هم جدا می‌ساختیم، آن‌چه را که به مانی مرتبط می‌شد، بی‌هیچ‌گونه نظمی در پاکتی کرده بودم و طبعاً ترتیبی مناسب نداشت. پس آن بسته را از هم گشودم و به ترتیب و تنظیم آن‌ها پرداختم و به‌صورت کتاب به معرض رسیدگی دانشمندان و دوست‌داران این‌گونه مباحث قرار دادم. بنده هیچ‌گونه تخصصی و حتا بهتر بگویم اطلاعی مبسوط و روشن درباره‌ی مانی و گاه‌شماری ندارم، ولی وسواس داشته‌ام که حتی‌المقدور مطالب متناسب به هم را کنار هم بیاورم و به حد امکان در تصحیح آن‌ها کوتاهی نکنم. تقی‌زاده مباحث خطابه‌هایی را که در انجمن ایران‌شناسی ایراد

«مانی و دین او» یکی از نوشته‌های محققانه و نوآور تقی‌زاده در زبان فارسی است. اساس این رساله، متن گفتارهایی است که خطابه‌وار در تهران در انجمن ایران‌شناسی که ابراهیم پورداود - دوست دیرین تقی‌زاده - تأسیس کرده بود، ایراد شد و همین انجمن رساله‌ی مذکور را در سلسله انتشارات خود به چاپ رسانید.

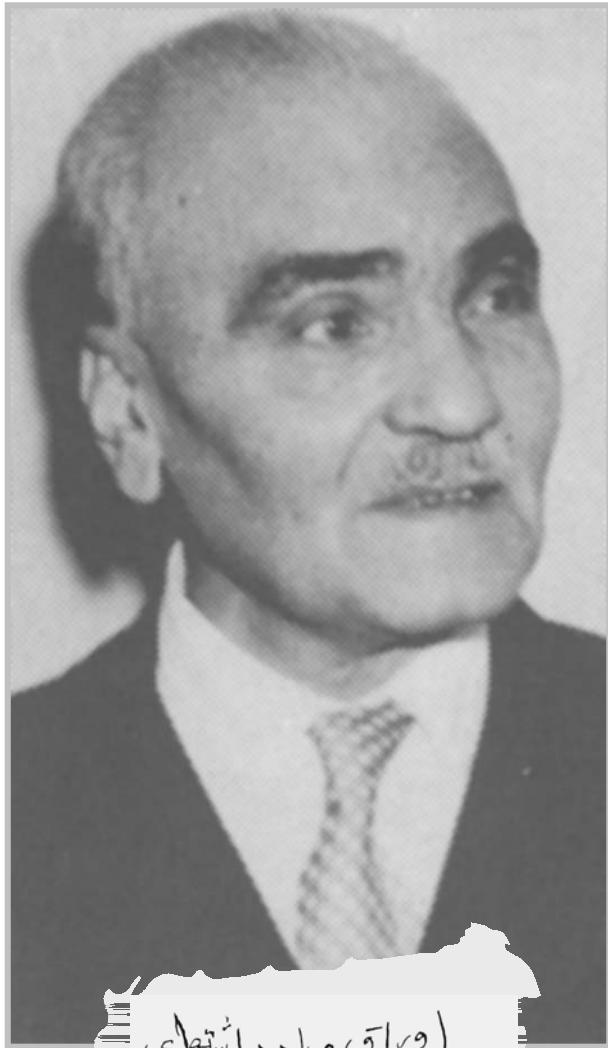
بخش دوم - ترجمه‌هایی است از چند متن عربی مانند ابن‌الدیم و ابوریحان بیرونی و مسعودی و شهرستانی و دیگران و تکه‌ای فارسی از حافظ ابرو.

بخش سوم - حاوی یادداشت‌ها، استنباط‌ها و استنتاج‌هایی است که تقی‌زاده از مآخذ و مراجع انجام داده است. چون مقداری از این نوشته‌ها متفرق و ورق‌ورق و گاه بر پاره‌ورقی بود، ناچار شدم که آن‌ها را با عناوین ذیل از هم جداسازی و تبویب موضوعی کنم:

برگزیدگان مانوی. مینیاتور از یک نسخه‌ی مانوی متعلق به قرون هشتم و نهم میلادی از شرق ترکستان محفوظ در موزه‌ی دولتی برلن

کرد، از میان متون و کتبی اخذ کرده بود که به‌طور مشخص و خاص درباره‌ی مانی بود. شاید بتوان گفت که او عمده‌ی مآخذ اساسی را دیده و مضامین مهم و لازم آن‌ها را به ترجمه درآورده بود. به‌طور مثال، وی قسمتی مفید و نسبتاً مفصل از سه کتاب اساسی مانوی‌شناسی را (آلفاریک، جاکسن و پوئش) با حوصله، تخلیص و «فارسی‌گردان» کرده است.

اوراق یادداشت‌های
راجح بمانی

خط تقی‌زاده روی پاکت یادداشت‌ها

Etudes Manicheennes (Bibliographie critique 1977-1986). Par M. Tardieu (Paris, 1988)

انتشار یافته است که به مقدار زیاد کتاب‌شناسی تنظیمی تقی‌زاده را تکمیل می‌کند. پس چاپ اوراق پژوهش‌های تقی‌زاده دور از مناسبت نیست. ■

پی‌نوشت‌ها

1. Notes on the Manichaean Fasts. JRAS. 1945, pp. 155-164.

Majors. 6 (1957): 106-121.

۱- مواد زندگی مانی (استنباطات تقی‌زاده)؛

۲- تواریخ مربوط به تولد و وفات مانی؛

۳- محاسبات گاه‌شماری درباره‌ی سنوات حوادث زندگی مانی؛

۴- محاسبات کلی در گاه‌شماری؛

۵- درباره‌ی «بما» و «چقشاباط» و روزه؛

۶- کتاب‌های مانی؛

۷- اطلاعات متفرقه درباره‌ی مانی و مانویت؛

۸- اشارات به مأخذ و منابع (آنچه در ذهن شخص او به

خواندن آن‌ها متوجه بوده است).

بخش چهارم - متن خطابه‌هایی است که با عنوان «مانی و

دین او» زیرنظر خود تقی‌زاده چاپ شد. علت این که این خطابه در

پایان آورده شد، از این بابت است که آن‌ها حاصل و برگرفته از

مجموعه‌ی یادداشت‌هایی است که تقی‌زاده در سال‌های توقف اروپا

و پس از آن به‌طور مداوم در تهران از نوشته‌ها و منشورات مربوط به

مانی - حتی در دوره‌ی تصدی ریاست مجلس سنا - فراهم کرده

است.

بخش پنجم - متن تحریر فارسی خطابه‌ای است که تقی‌زاده

در دانشگاه کلمبیا به قصد ترجمه‌شدن به انگلیسی درباره‌ی مانی

نوشته. (نقل از جلد دوم مقالات تقی‌زاده)

بخش ششم - چاپ عکس ترجمه‌ی آلمانی اشعار مربوط به

مانی.

بخش هفتم - متن کتاب‌شناسی مربوط به مانی است که

تقی‌زاده در کتاب «مانی و دین او» به‌چاپ رسانیده بود.

نام کتاب را «مانی‌شناسی» گذاشتم، از این باب که میان این

کتاب و مجموعه‌ی «مانی و دین او» تفاوت‌هاست، اگرچه آن‌ها را

در بر دارد، ولی مسلماً از نظر کتاب‌شناسی و برای تشخیص در

فهرست‌نگاری، دو کتاب گونه‌گون‌اند.

رویه‌ی تقی‌زاده بر این بود که مطالب مندرج در یک صفحه را

متصل به هم می‌نوشت و از بندبندکردن آن‌ها به‌منظور چشم‌نوازی

در صفحه خودداری داشت، ولی من کوشیدم به‌اصطلاح معمولی هر

صفحه مقداری «هواخوری» داشته باشد. ناچار بندها را تقطیع

کرده‌ام.

در مواردی که به‌اجبار و ضرورت حرفی یا واژه‌ای اضافه شد،

میان < > قرار گرفت. جز این از دخالت‌های دیگر پرهیز کرده و از

اعمال روشی که تازه باب شده و هر دست‌کاری را در نوشته‌ی

پیشینیان از شگردهای «ویراستاری» می‌دانند، خود را برکنار داشته‌ام.

در این چند ساله در ایران چند کتاب درباره‌ی مانی هم تألیف و

هم ترجمه شده است و در ممالک دیگر هم کتاب‌ها و مقاله‌های

متعدد به‌چاپ رسیده، و هم‌کنگره‌ها برای مانی تشکیل شده است و

مخصوصاً کتاب‌شناسی مفیدی با نام: